



Üzeyir bəy Hacıbəyli – 140



adamların yoxluğunun səbəbləri də açıqların: birincisi, adamlarımızı bürüyən ətalət və kəsalət; ikincisi, rəhbərliyə layiq olan şəxslərimizin məişətcə dar gün keçirmələridir. Ü.Hacıbəyli milli tərəqqi üçün hər iki səbəbin aradan qaldırılmasını vacib hesab edir. Onun publisistikasının leytmotivini məhz birinci səbəbin aradan qaldırılması yolunu axtarıb tapmaq təşkil edir. İkinci səbəbin ortadan qaldırılması da əslində milli şüura, milli oyanış və özünü-dərkə bağlı bir məsələdir: "Bu halda bizim hər bir fərdimiz öz tərəqqisi üçün bir rəhbərə möhtac olduğunu hiss edir". Lakin yalnız hiss etmək deyil, əməli işə keçməyin lazım gəldiyi də dərk olunmalıdır. Bu, rəhbər ola biləcək şəxslərin maddi ehtiyaclarının qarşılanması məsələsidir ki, onun da üzərində düşünmək zərurəti var: "...bu rəhbərlər öz rəhbərlik işlərinə ehtimam və diqqətlə məşğul olmaq üçün məişətcə təmin olunmalıdırlar. Doğrudan da rəhbər

Üzeyir bəy Hacıbəyli milli birlik və milli tərəqqi işində öncül şəxsiyyətlərlə birgə milli siyasi təsisatların da vacibliyi məsələsini kifayət qədər əhəmiyyətli hesab etmişdir. "Tərəqqi" qəzetinin 5 avqust 1909-cu il tarixli sayında dərc etdirdiyi "Başçı lazımdır" publisistik yazısında "millətin başında duran bir və ya bir neçə tərəqqipərvər və təcəddüdçü" firqənin əhəmiyyətindən və bizdə analoji bir qurumun olmaması səbəbindən düşdüyümüz həldən bəhs etmiş və həmişə olduğu kimi, çıxış yolu göstərməyi də unutmamışdır. Müəllif bu məsələdə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrini və tərəqqi tapmış xalqlarını nümunə götürür və fransız, alman, ingilis, amerikalı, yapon və başqalarının onları səadət və tərəqqiyə qatdıran firqələrə borclu olduqlarını yazırdı. Onun fikrincə, bu gün bu millətlər tərəqqinin o həddinə çatmışlar ki, hər bir fərd öz xeyir və şərinə layiqincə anlayıb əsl insan kimi yaşayırlar. Ü.Hacıbəyli belə bir mühitdə şəxsiyyət hüququ məsələsinin öz həllini tapdığını yazırdı: "Orada hər bir fərd - vəzir olsun, fəhlə olsun, təfəvüti yoxdur, öz-özliyiündə, öz tərz-i-məişətində onu təsdiq edə biləcək və onun hüququna və hüriyyəti-şəxsiyyətinə xələl yetirəcək heç bir şeylə müqəyyəd deyildir, məgərinki, bunun hüriyyəti-şəxsisə başqalarının hüququna təcavüzdən ibarət olmasın. Bu isə onlar üçün qeyd deyildir, çünki ölkənin hüququna toxunmaq ya hüriyyəti-şəxsinə əl atmağın böyük bir şər olduğunu hər bir fərd çox gözəl anlıyır".

Ədib mənsub olduğu xalq üçün də belə bir cəmiyyət arzulayıb, lakin onun zamanında bu hələlik yoxdur. Ü.Hacıbəyli bunun səbəblərini açıqlayaraq yazırdı: "Kəçək biz! Əcəba bizim millətimizi qabağa aparın kimdir? Həm bizim qabağı-mızda duran firqə, yaxud firqələr? Həni o tərəqqi və təali bələdləri ki, bu gün cəhalət çölmədə, köhnə və çürümüş əqidələr pəlcığına batmış millət karvanını tərəqqi və təcəddüdün rahat yoluna sala bilsələr? Həni? Yoxdur! Karvan batıb qalıbdır..." Ədib özünün verdiyi ritorik sualları özü də cavablandıırıb, firqə olmasa, tərəqqi və yeniliyə çatmağın mümkünsüz olduğunu yazır və bu işdə ziyalı, "üfrəfa və intelliqent"lərimizin üzərinə düşən vəzifələri xatırladırdı. O, bir daha ümumi vəziyyəti qiymət verir, bu əsrdə təsəbbə qədəmi ilə tərəqqi etməyi tərəqqi etməməyə bərabər tutur və çıxış yolunu yenə qüvvədə görürdü: "Burada milləti irəli sürütiyə bilən qüvvət lazımdır". Üzeyir bəy "qüvvət" deyəndə həm də milli iradəni nəzərdə tuturdu.

Ü.Hacıbəyli millətin tərəqqisi üçün firqələrin yaradılması və xalqı qabağa apara biləcək azadlıqsevər, tərəqqipərvər şəxsiyyətlərin vacibliyi məsələsini "Həqiqət" qəzetinin səhifələrində çıxış edərkən davam etdirmişdir. Qəzetin 18 yanvar 1910-cu il tarixli 13-cü sayında dərc etdirdiyi "Rəhbərlərimiz" yazısı məzmun və problemin qoyuluşu baxımından "Tərəqqi"də çap etdirdiyi "Başçı lazımdır" məqaləsini xatırladır. Bəzi fikir və mülahizələri cüzi fərqlə təkrarlayan müəllif burada bir əgər adının özlərini millət rəhbəri hesab edib, tərəqqi adı ilə bilib-bilmədikləri işə girişmələri deyildir, bunun üçün "hər kəs milləti tərəqqi etdirəcək... bir əmələ öz qol-bində bir şövk və həvəs" hiss etməlidir. "Mütərəqqi və müttəəddin" millətlər xoş gün keçirdikləri üçün məhz öz "kərgün" adamlarına borcludur. Deməli, Ü.Hacıbəyli bizdə "firqeyi-mücahid"lərin, "kərgün" adamların, onun təbircinə desək, rəhbərlərin yoxluğu narahət edirdi.

Yazıda avropalılardan, yaxud yaponlardan fərqli olaraq Azərbaycanda həmin keyfiyyətdə olan

olmaq istedadını haiz olan şəxslərimizin öz aramızda qədər və qiymətləri bilinməsə, onlar təmini-məişət üçün başqa yerlərdə, başqa tayfalar içində və ya başqa bir yolda işləməyə başlayıb, xalqa fayda verə bilməzlər".

Ü.Hacıbəyli publisistik irsində Şərqi-Qərbi məsələsini həmişə ən müxtəlif yönəldən qoymuş və Qərbi aşkar üstünlüklərini, əsasən, insan azadlığı və qanunların aliliyi, habelə sağlamlıq mədəniyyəti ilə bağlılaşdırıb. Öz xalqının ədəbiyyatı və mədəniyyətini dərinləndirən, mənsub olduğu millətin istedadına qətiyyətlə şübhə etməyən Üzeyir bəy bütöv Şərqi, o cümlədən həmvətənləri arasında mövcud ictimai-mədəni ətalət və geriliyi cəhalət və nadanlıq çərçivəsində böğulan mühitlə bağlayırdı. Məsələyə münasibətdə o, sələfi M.F.Axundzadəyə yaxınlaşırdı, daha doğrusu, yarım əsr əvvəl Azərbaycanın ilk dramaturqu və nasirini düşündürən problemlər XX əsrin əvvəllərində Ü.Hacıbəyli-ni də qayğılandıırırdı. Hər iki sənətkar şəxsiyyətin formalaşması və inkişafında mühit sindromuna diqqət kösilirdi. Ü.Hacıbəyli-ni misin gülməşə çevrilməsinə (M.F.Axundzadə, "Həykəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər"), özlərinin dirilməsinə (M.Əhmədquluzadə, "Ölümlər") inanan, Şahbaz bəyi (M.F.Axundzadə, "Müsyö Jordan") Parisə gətirdiyi "Rəhbərlərimiz" yazısı məzmun və problemin qoyuluşu baxımından "Tərəqqi"də çap etdirdiyi "Başçı lazımdır" məqaləsini xatırladır. Bəzi fikir və mülahizələri cüzi fərqlə təkrarlayan müəllif burada bir əgər adının özlərini millət rəhbəri hesab edib, tərəqqi adı ilə bilib-bilmədikləri işə girişmələri deyildir, bunun üçün "hər kəs milləti tərəqqi etdirəcək... bir əmələ öz qol-bində bir şövk və həvəs" hiss etməlidir. "Mütərəqqi və müttəəddin" millətlər xoş gün keçirdikləri üçün məhz öz "kərgün" adamlarına borcludur. Deməli, Ü.Hacıbəyli bizdə "firqeyi-mücahid"lərin, "kərgün" adamların, onun təbircinə desək, rəhbərlərin yoxluğu narahət edirdi.

Yazıda avropalılardan, yaxud yaponlardan fərqli olaraq Azərbaycanda həmin keyfiyyətdə olan

bunu da subyektiv amillərlə, çoxluğun düşüncə tərz-i, yeniliyə konservativ baxış bucağı ilə bağlayırdı: "Doğrudan da novicad və ehtirəm edilb də xalqa mənfəət yetirən şeylərin adına "min əməli-şeytan" deyəndə hansı müsəlman oğlu müsəlman telefon, teleqraf, maşın və sair bu kimi şeylər icad etmək fikrinə düşərdi? Sair elmlər, sənətlər dəxi bu nöqtəyə-nəzərdən baxıldığı zaman onların tərəqqisi mümkün idi-mi?". Müəllif burada olduqca vacib bir məqama toxunurdu; o, hər cür yeniliyə "min əməli-şeytan" deyən kütlənin mədəni sərbətsizliyi ilə barışa bilmir və əslində xalqın zəmanəyə uyğun dirilik göstərməsini, oyaq və fəal olmasını istəyirdi. O, yenə müqayisələr aparır və yenə də avropalıları nümunə göstərirdi. Yazırdı ki, ingilislər təbii sərvətlərdən milyonlar qazandıqları Hindistanı tərk bir nəfər adamlarına - Şekspira dəyişməyə razı olmazlar, ingilislər onu bütün Hindistandan üstün tuturlar. Ü.Hacıbəyli fikirlərini inkişaf etdirərək dahilləri yetişdirən mühitin özünün münbit olmasının vacibliyini göstərirdi. Onun fikrincə, əks halda "... əgər Edison da bizim içimizdə doğulub belə şərait üzrə yaşasa, o da bu gün icad etdiyi xarizmədə makinalara şeytan əməli deyərdi". Mühit sindromuna işarə edən Ü.Hacıbəyli inanırdı ki, "... bu gün bizim içimizdə Edisonun ixtiralarına şeytan əməli deyən şəxslər Yevropada doğulmuş və bəslənmiş olsaydılar, onlar da Edison kimi cürbəcür ixtiralarla ilə ələmi-insaniyyə-tə xidmət göstərə bilirdilər...".

Görkəmli publisist öz həmvətənlərinin də arasında Şekspirlərin (Ü.Hacıbəyli burada Şekspirə ingilis cəmiyyətinin münasibətini qəbərdir), edisonların olduğunu yazır: "... bizim millətimiz içində indi və ya gələcəkdə şekspirlər istedadında yaradılmış adamlar yox deyildir. Vardırılar və bədbəxtlik burasındadır ki, biz öz cəhalətimizlə o dahillərin zühuruna mane olururuq. Onlar üçün müsaid şərait hazırlamırıq ki, öz zühurları ilə həm bizi sairələr içində basucua etsinlər, həm də insaniyyətdə bir xidmət göstərsinlər". Ü.Hacıbəyli bu qənaətdə idi ki, şəxsiyyətin yetişib formalaşması üçün münbit mühit, həmin mühiti yaradan və zənginləşdirən siyasi cəhətdən yetkin cəmiyyət olmalıdır. Burada Ü.Hacıbəylinin mövqeyi M.F.Axundzadənin mövqeyi ilə üst-üstə düşür və hər ikisinin baxışları Qərbi Avropa filosoflarının düşüncələrinə yaxındır. M.F.Axundzadə sadə xalq içərisində Yusuf Sərracların yetişib biləcəyini yazır və eyni zamanda göstərirdi ki, əgər fəal kütlə, yetkin cəmiyyət yoxdursa, Yusuf Sərraclara da yer yoxdur. M.F.Axundzadə bu qənaətdə idi ki,

siyasi cəhətdən yetişmiş xalqın formalaşması üçün isə hər şeydən əvvəl düşüncə və təfəkkür sərbəstliyinə imkan yaradılmalıdır. Bu baxımdan o, ingilis filosofu Con Stüart Millə (1806-1873) yaxınlaşırdı. Ü.Hacıbəyli mövcud şəraiti qiymətləndirməklə kifayətlənmir, özünün və XX əsrin əvvəllərində bu problem ətrafında fəal diskussiya aparən müasirlərinin üzərinə düşən vəzifələrə bəhs edərkən yazırdı: "... indi bu iyriminci əsrdə vaxtdır ki, daha biz öz insanlığımıza diqqət yetirək. Özümüzün də sairələr kimi məharətli gözünə bələk insan olduğumuzu nəzərə alıb, bir kərə o qara pərdəni üstümdən ataq".

Şübhəsiz ki, ədib cəmiyyətdə hökm sürən zülmətin kökündə dayanan amillərə bələd idi. O, yaxşı bilirdi ki, yeniləşmə hərəkatının sərt müqavimətlə üzləşməsi təkcə dini fanatizm və konservativ düşüncə tərz-i ilə bağlı deyildir. O, dərinləndirirdi ki, müstəmləkə şəraitində olan Azərbaycanın müasirləşmə yolunda ən böyük əngəllərdən biri də çarizmin yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasətidir. Çarizmin ikrahəddürücü məqsədli siyasətinin nəticəsi idi ki, ilk mətbuat orqanımız "Əkinçi" (1875-1877) cəmi iki il yaşamış, 1891-ci ildə "Kəşkül"ün bağlanmasıdan 1903-cü ilə - "Şərqi-Rus"un yaranmasına qədər 12 il müddətində Azərbaycan dilində qəzet-jurnal nəşrinə icazə verilməmişdir. Mərkəzi hökumət hər vaxtda Azərbaycanlıların kütləvi təhsilinə mane olmuş, xüsusilə qadınların məariflənməsini qətiyyətlə rədd etmişdir. Milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabının biografiyasını hazırlamış Fərhad Ağazadə dövrün gerçəkliklərini ümumiləşdirərək yazırdı: "Kimin nə haqqı var idi ki, çar hökumətindən qəzetə icazəsi istəyə bilsin?.. Məktəb, qəzetə kimi onun xoşuna gəlməyən şeyləri ondan tələb etməməli. Çar hökuməti kütlənin savadlanmasını istəmir! Daha hökumətə nə üçün başağrı verilsin?.. O zamanlarda Azərbaycan türklərinin cürəti ola bilməzdi ki, özlərinə türk, vətənlərinə də Azərbaycan adını desinlər...".

Mərkəzi hökumət bir yandan azərbaycanlıların mədəni təsisatlarının qarşısını alır, digər yandan da türk-müsəlman əhaliyə qarşı hər cür hədəflərə rəvac verirdi. Bu işdə ermənilər xüsusi cəfəngənclik göstərirdilər. Qafqaz Sənzura Komitəsində (sonralar Tiflis Mətbuat İşləri Komitəsi) öz yerlərini bərkidən Karaxanov, Qayıtmazov, Məlik-Mehrabov, Kişmişov, Qaraxanov kimi üzdeyin ermənilər senzor kimi bir yandan əllərində olan imkanlardan istifadə edərkən Azərbaycan mətbuat orqanlarını boğmağa çalışır, digər yandan da Tiflisdə fəaliyyət göstə-

rən rus və erməni qəzetlərində türk-müsəlman ziyalıları "pantürkizm" və "panislamizm"də itiham edir, onları tamamilə hökumətin gözündən salmağa çalışırdılar.

Tiflis Mətbuat İşləri Komitəsinə çalışmış Mirzə Şərif Mirzəyev "Qafqazda türk mətbuatı tarixinə dair materiallar" adlı sənəddi məmurlarında XX əsrin əvvəllərində Qafqaz Sənzura Komitəsinin Azərbaycan mətbuatını boğmağı özünə vəzifə hesab etdiyini göstərərək həvədarlarına arxalanan azğınlaşmış ermənilərin üzdeyinə dəşənlikdən partiyasının orqanına hər cür şərait yaratdıqlarını yazırdı: "O zaman Sənzura Komitəsi olduqca qəddar tədbirlərlə türk mətbuatını öldürdükdə, türk mədəni cəmiyyətinin inkişafını ləngitdikdə komitənin üzvləri olan Kişmişov və Qaraxanov dəşənlikdən partiyasının mətbuat orqanı olan "Araq"ın nüsxələrini dövrüyyəyə buraxırdılar". M.Ş.Mirzəyevin yazdığına görə, ciddi və müstəqil türk mətbuatının yaranılmasının qarşısını ala bilmədiklərini hiss edən bu qaragürüş sürüşü başqa variantla əl atdı, onlar "yeni zərərli bir hiylə qurdular, səhəmə "panislamizmi" atdılar". Bütün hadisələrin şahidi olan, prosesi diqqətlə izləyən M.Ş.Mirzəyev yazırdı: "Türk siyasi panislamizmi doktrinası" Kişmişov və Qaraxanov rəhbərliyi altında ən kobud formada dəşəldilməyə başlandı. Qafqaz hakimiyyət dairələrində müəyyən təəssürat yaratmaq, ictimaiyyəti "xristian dünyasına" hücum edən bütün vəhşi müsəlmanlar"ın təhlükəsindən qorumaq üçün Sənzura Komitəsinin sevimli üzvləri gözənlən siyasi təhlükə bələdə qəzetlərdə yazılar dərc etməyə başladılar. Kişmişov "Qafqaz" (rusca çıxan "Kavkaz" - Ş.M.) qəzetində "X"-"X" insialı, Qaraxanov isə "Tiflis vərəqələri"ndə (rusca çıxan "Tiflisskiy listok" - Ş.M.) "Xanza-də" təxəllüsü ilə çıxış edirdilər". Bütün bunlar azmış kimi, ermənilər və onların antitürk təbliğatına lakey xidməti göstərən müddü cizmaqaraçılar bəzi mətbuat orqanlarında azərbaycanlıların tarixi və mədəniyyətini şübhə altına alan başdan-başatendensiyalı yazılar dərc etdirirdilər.

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan mətbuat orqanlarına nəzər salmaq kifayətdir ki, fikir adamlarımızın onları düşündürən ən müxtəlif problemlərə yanaşır, bu cür şər-böhtana və iftirlərə da cavab vermək məcburiyyətində olduqlarını bütün aydınlığı ilə görəsən. Müasirləri kimi, Ü.Hacıbəyli də bu qəbildən olan yazılara, onların bədnam müəlliflərinə yerindəcə tutarlı cavablar verirdi. O bu cür üzde-nirəq müəlliflərə cavablarında kifayət qədər təmkinli görünür, qarşı tərəfin layiq olduğu aşağılığı onun ya-

lanlarını ifşa etməklə göstərirdi. Bu baxımdan "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-i-təvəccühi" adlı yazısı onun publisistikasının ən dəyərli nümunələrindəndir. Ü.Hacıbəyli yazıda "Peterburqskiye vedomosti" qəzetində Qafqaz türklərinin öleyhinə məqalə dərc etdirən ermənipərvər Maqda Neymanın güllünc iddialarını rədd edirdi. Bütün ədəb qaydalarını ayaqlar altına atan M.Neyman "bir qoca administrator"un dili ilə özünün daşdığı və müdafiəçisi olduğu "mədəniyyət"in pəncərəsindən baxaraq türkün tərəqqi yolunda əzmlə irəliləməsinə mane olmaq, yaxud ən azı onun üzərinə kölgə salmaq niyyəti güdürdü. Əxlaqı to-puşundan aşağı olan Maqda içindəki kin-küdrəti qəzet səhifələrinə püfləyərək mədəniyyətin Qafqaz türklərinə bir təsiri olmayacağını iddia edir və iyrcə fantaziyaşının im-

kan verdiyi qədər aşağılayıcı epitetlərə əl atırdı. Ü.Hacıbəylinin möntiqə və faktlara əsaslanan, tarixi və müasir gerçəklikləri əks etdirən yazısında M.Neymana və onun kimi düşüncələrə ünvanlanan kəskin bir ironiya vardır.

Üzeyir bəy də türkə yapışa bilməyən bu şər və böhtanlara ağıyana istehza və rişxəndlə gülür, M.Neymanın itihamlarını aram-aram rədd edirdi. O, yeni əsrdə türklərin mədəniyyət sahəsində ciddi çalışmaları əl atdıqlarını, fəqət bəlli şəxsiyyətlər və dairələrin bunun qarşısını almağa çalışdıqlarını yazırdı: "... işıq qapısı üzərimizə açılmaqdadır. Və biz türk tayfası əl-ələ verib, cümlemiz mədəniyyət və mərifət sarayına daxil olmağa amadəyik. Çifadə, bəzi fasid və məfsud şəxslər belə bir fürsətli həngəmdə bizlərə xələl yetirir, öz məsiyyəti və qəbahətli qəsd və niyyətlərinə nail olmaq üçün biz eşşən tayfanın mədəniyyət bulacağından su içməyimizə mane olurlar".

Ü.Hacıbəyli M.Neymanın itihamlarını faktlarla rədd edə-ədə ona bir tarix dərsi keçir və bu üzde-nirəq qandırmağa çalışır ki, Qafqaz türkləri ilə bağlı onun oxuduqlarının bir çoxu cəfəngiyyatdır, yalan üzde-rində qurulub, özü bir yana, paytaxt qəzetini biabir edir: "Nə deyim! Haqq-taala mənə bir şairlik etə buyurmuş olsaydı, xanımın kəşfiyyəti bələ bir məharətinə gözəl nəzmlərlə bir mədnəmə yazardım. Hörmətli xanım, kitab oxumaqla Qafqaz türklərinin hal və övzasından vəqifiyyəti-külli hasil etmək olmaz. Və oxuduğunuz cəfəngiyyəti dəstəvaz edərkə, belə əhəmm məsələlərdən mübahisə etməklə özünü həç, dərişsəltənətdə itişar olan "Peterburqskiye vedomosti" kimi bir böyük cəridəni bədnam edirsiniz".

Üzeyir bəy ardınca M.Neymanın özünü təkzib etdiyinə diqqət çəkirdi. M.Neyman iddia edir ki, guya Qafqaz türklərinin elm və mədəniyyət əxz etməyə qabiliyyətləri yoxdur, hər bir mədəniyyət və tərəqqinin düşmənidirlər, o biri yandan da deyir ki, onlar axır vaxtlar hökumətdən ayrılmaq haqqı əlsınlar. Ü.Hacıbəyli M.Neymanın çəşnıqlığı dolı, biri digərini inkar edən "mülahizə"lərinə çevirib onun öz üzünə cırpırdı: "Həgah türklər elm və mərifətə zidd ol-saydılar, məktəb açmaq istərdilər-mi? Türklər "qırmızı dəqi" vəşhələr tək olsaydılar, "haqq" ləfzini anla-yardılar-mi? Hüquqda müsavı olmağı tələb edərdilər-mi? Həç nə... Görünür ki, xanımın qələm, mürəkkəb və kağızı müftə imiş".

Ü.Hacıbəyli M.Neymanın iddialarını təkzib etmək üçün türk dili,

onun tarixi, lüğət tərkibi və tarixi, mədəni-mənəvi münasibətlər kontekstində türk dili ilə ərəb və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edir və Maqdanın dərdinin bizim dilin qeydində qalmaqda olmadığını, əksinə onun dilimizdən qorxdığını yazır və bunun səbəbini ironik şəkildə ifadə edirdi: "Çünkü itti-hadi-islam vüquə gələr..." Böyük ədib ermənilərin ağzı ilə danışan M.Neymanın əsl məqsədi barədə açıq yazırdı: "İttihadi-islam" ləfzi dəxi gözübəğliclikli hiyləsi ilə ortalıya atılmış bımənə sözdür və bunu da xanım özü yaxşı bilir. Amma əksinə, yazmaqda məqsəd var". Ü.Hacıbəyli bu çirkin məqsədin məhiyyətinə detallarına qədər açıqlayırdı. M.Neyman deyir ki, Qafqaz türklərinin "Zəhmətkeşliklə işləri yoxdur. Onların yerlərini əllərindən alıb rus mühacirlərinə və yainki Osmanlıdan qaçıb gələn ermənilərə verməliyik. Özlərini dəxi buraxmalı, o yol, o da onlar, qoy hara istəyirlər getsinlər. Və qalanlarının da əslə-həsini alıb, hüququnu təhdid edib, özlərini də hər halda (zinhar) sıxıb incitmək..." Göründüyü kimi, "pan-türkizm", "panislamizm", "ittihadi-islam" kimi itihamların arxasında böyük siyasi məqsədlər dayanırdı. Türk-müsəlman əhalinin tərəqqisinə mane olmaq bələ də bu siyasətin görünən tərəfi idi, amma aysberqin görünməyən tərəfləri də vardı: Qafqaz türklərini öz tarixi torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və onların yerinə erməniləri məskunlaşdırmaq. Son yüz ildə tarix bu bədnam siyasətin şahidi oldu. Yaşadığımız indiki tarixi günlər isə həmin iyrcə siyasətin tamamilə fəskəyə uğradığına şahidlik edir. Məqalənin sonunda Ü.Hacıbəyli türklərin "biin-saf və bımüsvət və bivicdan müh-hərirlər qələminin oynadı" olduqlarını yazmış və bunun çoxlu səbəblərdən birinə də işarə etmişdir: "Qafqaz igtışatıdır-mi?"

"Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-i-təvəccühi" məqaləsi bütövlükdə Ü.Hacıbəylinin publisistikasının ən dəyərli nümunələrindəndir, milli təəssübkeşlik məsələsində mövqeyinin sarsılmazlığının göstəricilərindəndir.

Ü.Hacıbəylinin zəngin irsində "İkinci il", "Zənbur" jurnalı, "Yeni məktəb", "Vətən dili", "Tənqid əvə-zinə" əsərləri mühüm yer tutur. Ədibin həyat və yaradıcılığının məhiri tədqiqatçısı Mirabbas Aslanov Üzeyir bəyin seçilmiş əsərlərini çapa hazırlayarkən adıçəkilən nümunələri haqlı olaraq ressenziyalı kimi təqdim etmişdir. Həmin əsərlər Ü.Hacıbəyli-ni həm də pedaqoji fikir tariximizdən görkəmli nümayəndəsi kimi xarakterizə etməyə tamamilə imkan verir.

Ü.Hacıbəyli ictimai-mədəni fikir tariximizə publisistik sözün bən-zərsiz yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. O, həqiqətən sözün böyük usta-sı idi. Fikrinin hədəfə çatması üçün ən müxtəlif forma və üsullardan istifadə edib, mövzunu boydana biçil-lən elə "qəlib"lər hazırlayırdı ki, məsələ həttə ən hazırılıqsız və sadə oxucunu içini belə bütün təfərrüatları-na qədər aydın olurdı. "Biz nə tövr iş görürük?", "Biz ilə yevropalıların təvafüti", "Biz qızırsıq" və sairə kimi publisistik əsərlərdə cəmiyyətin psixologiyasını sanki bir rəssam fırçası ilə təqdim edirdi. Ü.Hacıbəyli müəyyən hallarda məqsədli şəkildə "açıq məktub" formasından istifadə edirdi. Bu tipli yazılarda onu müərciət ünvanladığı tərəflərin cavabları yox, məhz cəmiyyətin buna reaksiyası, məsələnin ictimailəşdirilməsi maraqlandıırırdı. "Açıq məktub"lar onun üçün həm də cəmiyyət üzvlərini polemikaya çağırmaqda münasib bir forma idi. "Cavanşir üzdeyində pristav Şəfi bəy Fətəli-bəyova açıq məktub", "Qafqaz müsəlmanlarına açıq məktub" və sairə əsərləri ilə görkəmli ədib əslində bütövlükdə cəmiyyəti düşünməyə çağırırdı.

Ü.Hacıbəyli ədəbiyyat, mədəniyyət və məneviyyat tariximizin təkrarsız simalarındandır. Müstəqil Azərbaycanın hər səhəri onun Dövlət himninə yazdığı möhtəşəm musiqi ilə açılır. Bu gün onun yüz il əvvəl görmək istədiyi Azərbaycan və azərbaycanlılar yaşadır.

Şahbaz MUSAYEV,
filologiya elmləri doktoru

